

חלונות חג

תשעה באב וצומות החורבן

כללי

גיליון זה מעלה נושא אשר כמעט שאין עוסקים בו במערכת החינוך (מגילאי היסוד), שהרי ימי "בין המצרים" שבין צום י"ז בתמוז ותשעה באב חלים תמיד בזמן חופשת הקיץ... הזמן המתאים אפוא ללימוד הגיליון במהלך שנת הלימודים הוא סביב צום עשרה בטבת, אף שהוא נתפס כצום פחות מרכזי בסדרת הצומות על החורבן. (מועד זה גם נקבע על ידי הרבנות הראשית לישראל כ"יום הקדיש הכללי", עניין הטעון הסבר ולימוד כשלעצמו, אך הוא ודאי מתיישב עם המגמה הכללית של צומות האבל.)

לנוכח מיעוט העיסוק במועדים אלה בלוח השנה יש להניח שיתגלו פערי ידע רבים בין התלמידים, דבר שעשוי אולי להסביר את מידת הרגישות הנמוכה לנושא בקרב הציבור בישראל ובכללו חלק ניכר מתלמידינו. כדי להעלות את הנושא ואת הרגישויות השונות הכרוכות בו פתחנו בשלושה אירועי דילמה המזמנים דיון במשמעותו של תשעה באב כיום, ובמקומם של זכר חורבן הבית והאבל עליו. ניתן לחלק את הכיתה לשלוש קבוצות דיון שבהן יתייחסו לאירועים השונים, ואחר כך יציגו אותם במליאה. מתוך הדיון באירועים השונים יעלו תחושות ועמדות ראשוניות של התלמידים בנושא.

ציר זמן ותעודת זהות

להשלמת הידע חשוב לבנות יחד על הלוח את "תעודת הזהות" של תשעה באב ושל יתר הצומות לזכר החורבן, תוך התייחסות ל"ציר הזמן" ההיסטורי שבצד העמוד. כמו כן, ניתן לרשום על הלוח במפוזר את האירועים ההיסטוריים השונים, ולבקש מהתלמידים לסדרם לפי סדר כרונולוגי. רק לאחר שהשלימו בכוחות עצמם ובדיון כיתתי את המידע הדרוש, יש להפנות אותם לגיליון.

בסוף ה"מדריך למורה" תוכלו למצוא הרחבת היריעה למורה על אחדים מן האירועים והמושגים המפורטים בגיליון לתלמיד ב"תעודת הזהות", ב"ציר הזמן", וכן בהמשך, ב"מילון" שבעמוד האחרון. מומלץ לעיין בדברים לפני תחילת ההוראה, ולשלב המידע ההיסטורי במהלך הלימוד לפי הצורך.

בפתח החלון

בפתיחת הגיליון מובאות מספר דילמות המעלות את הבעייתיות במעמדו של תשעה באב בישראל היום. העם היהודי הוא מעצם הגדרתו אחדות של דת ולאום. בעידן החילונית וכינונה מחדש של המדינה היהודית עומדים שני מרכיבי יסוד אלה לעתים זה עם זה, לעתים זה מול זה. ואכן, צום תשעה באב ממחיש זאת.

1. קבוצת נוער מארה"ב מייצגת יהדות החייה היום בגולה מרווחת. אלה המגיעים לארץ מתוך החשיבות שהם מייחסים לקשר חי עם מדינת ישראל מקיימים, מן הסתם, זיקה לקהילה יהודית וללוח השנה העברי.

חניכי תנועת הצופים מייצגים נוער ישראלי חילוני שזיקתו לחגים ולמועדים של לוח השנה העברי מעוגנת בפעילויות בית ספריות ובתנועה וכן במסורות הנשמרות בכתיים. בלוח זה משולבות אף החופשות של התלמידים. ילדים ממשפחות חילוניות יתקשו לשמור על זיקה לט' באב בעיצומה של חופשת הקיץ כשאינן כל גורם אחר בסביבתם שמעלה יום זה לתודעתם, מלבד העובדה שמקומות הבילוי סגורים ביום זה.

דילמה זו מזמנת דיון במשותף ובשונה בין יהודים ישראלים ובין יהודים החיים בגולה. מדוע עלולה התעלמות בארץ מקיומו של יום זה להתגלות כנקודה רגישה כשמדובר במי שאינו חי בארץ. יתכן שמזווית ראייה של מי שחי בגולה זכרון חורבן בתי המקדש מתקשר באופן ישיר יותר עם תקווה לכינונו של "בית מקדש שלישי" ואם כן, באיזו צורה?

[אם יש תלמידים עולים זו הזדמנות לשאול את הוריהם לגבי זיקתם למועד זה. מכיוון שגיליון זה, יש לו נגיעה ישירה לנושא "הגלות הגדולה", זוהי הזדמנות לשאול את התלמידים איזה מושג יש להם ביחס לנתוני העם היהודי בימינו. להציג מספרים עדכניים על ריכוזי היהודים בעולם כיום, המספר הכולל של היהודים בעולם, שיעור היהודים המקיימים מידות שונות של זיקה ליהדות לעומת שיעור היהודים המתבוללים ועוד.]

2. צום תשעה באב עשוי לעורר מחלוקת אף בקרב בני אותו מגזר (דתיים לאומיים). בדילמה זו עומד בית המקדש כסמל דתי מול בית המקדש כסמל לאומי. בדיון בדילמה זו ניתן לשאול הייתכן/לא ייתכן לשלב בין המרכיבים. להתגאות במדינת ישראל אך יחד עם זאת, להמשיך לראות בחורבן בית המקדש סמל דתי-מוסרי הנקשר ביעודו של העם היהודי. בהקשר זה ניתן לדון במגילת איכה התולה את האשם בעם ובמנהיגיו אשר סטו מדרך הישר. על פי עקרון זה רק שיבה לדרך המוסרית תשחרר את העם מאיום של חורבן נוסף. הגאולה השלמה בהכרח תהייה קשורה בתיקון מידות לאומי.

המישור הלאומי מול המישור הדתי יכולים להיתרגם גם למישור חומרי מול מישור רוחני. להקמת המדינה יש פן חומרי בולט: כלכלה, בטחון, צבא, בניה, תשתיות וכו'. דגש על הפן החומרי עלול לבוא על חשבון הפן הרוחני. הדיון יכול להוביל למסקנה כי כל עוד אין איזון נכון בין שני המישורים – תרחף סכנה קיומית על העם היושב בציון כיום.

3. דילמה בין חילונים. יוסי רואה בט' באב מועד דתי, וכיוון שהוא חילוני, הרי שמועד זה אינו מחייב אותו (גם לגבי חגים ומועדים אחרים נוהגים החילוניים בחירה חופשית מאחר שלא קיים עבורם חיוב הלכתי. חילוניים מציינים חגים ומועדים בדרכים שונות כעניין של הרגל, מסורת משפחתית ובית ספרית או כחלק מתפיסה יהודית כללית שיש בה גם חיפוש אחר תכנים חדשים, יש כאלה המתעלמים מכל וכל).

רן מדגיש את הצד הלאומי שבתשעה באב, כתאריך היסטורי המציין את נפילת ירושלים, בירת העם היהודי, כישלון המרד הלאומי נגד השלטון הרומי הזר, הגלות הגדולה ופיזורו של העם היהודי. המסר של מגילת איכה אינו עולה כאן.

עמוד מרכזי:

פתיחה: "שירו של אבא" / נעמי שמר

נעמי שמר מייצגת את הדור שנולד וגדל בארץ. המאפיין דור זה הוא קשר עמוק לאדמה, לבניין הארץ ולנופיה. היא מעתיקה את סמלי בית המקדש לבניין הארץ:

בית 1: הקמת בניין חדש (למגורים) = מקדש

בית 2: נטיעת ארז היא לבניית "ההר" = הר הבית = המקדש. בית המקדש הראשון בימי שלמה נבנה מארזי הלבנון. גם כאן מסמל הר הבית את התחדשות היישוב היהודי בארץ, את הטבע הארץ-ישראלי ("ההר"), ואת כיבוש השממה ("נטעת במקום דרדר...")

בית 3: מזמור חדש = מזמור ישן (רמז למזמורים ששרו הלויים בבית המקדש).

שיר זה יכול להיקרא גם כהעשרה בסוף לימוד הגיליון (בעיקר על רקע דברי גורי ועגנון), כדי להדגים את השילוב בין החדש והישן, בין הבית (הלאומי בהווה) ובין המקדש (העתיק), בין החיים הריאליים (בניין, נטיעות) ובין הרוח ותקוות-הדורות העתיקה ("שיר שהוא כבן אלפיים"), שהגיעו לידי מימוש במדינת ישראל, "הבית השלישי".

מקורות משוחחים:

1. "על מה חרב הבית?" - אגדת קמצא ובר קמצא וחורבן ירושלים

המקור המובא בגיליון הינו חלק מהאגדה בתלמוד. המשך השתלשלות העניינים: בר קמצא בא לקיסר ואמר לו: מרדו בך היהודים. ההוכחה לכך תהיה סירובם להקריב את הקרבן המבטא קבלת עול המלכות. הקיסר שלח עגל שיועלה לו כקרבן, אך בר-קמצא הטיל מום בשפתיו. בין החכמים במקדש פרץ ויכוח אם להקריב קרבן שיש בו מום בניגוד להלכה, מפאת כבודו של המלך. בסופו של דבר הקרבן לא הוקרב, בגלל התעקשותו של חכם בשם ר' זכריה בן אבקלס, והדבר התפרש כסימן למרד במלך. על כך אמר ר' יוחנן: "ענוותנותו של ר' זכריה בן אבקלס החריבה את ביתנו ושרפה את היכלנו והולכתנו מארצנו."

בימי הבית השני אמנם הייתה קיימת התופעה של ה"מתיוונים" – אלו שהושפעו מן התרבות ההלניסטית או עזבו לגמרי את היהדות, אך מצד שני הגיע אורח החיים היהודי-מונותיאיסטי לדרגת זיקוק וצירוף גבוהה ולביעור העבודה הזרה שהייתה שכיחה בתקופת התנ"ך. ירושלים מלאה בבתי כנסת ובתי מדרש עוד לפני החורבן. בית המקדש היה מרכז דתי-חברתי פעיל המשותף לכל חלקי העם, ובדורות שאחרי החורבן הלך והעמיק עולם התורה, עלתה קרנם של חכמים, וכן התגבשו בארץ ישראל המשנה ומדרשי ההלכה.

על רקע זה חשוב להציג את התהייה שעלתה לאחר החורבן בשני התלמודים.

"... מצאנו שלא חרב הבית בראשונה אלא שהיו עובד ע"ז ומגלי עריות ושופכין דמים (כלומר נטיה לעבודת אלילים בהשפעת עמי האזור והידרדרות מוסרית, בהתאמה עם הנאמר במגילת איכה), אבל ב[בית המקדש ה]שני – מכירים אנו אותם שהיו יגיעין בתורה וזהירין במצוות ובמעשים ... – אלא שהיו אוהבים את הממון ושונאין אלו לאלו שנאת חנינם. וקשה היא שנאת חנינם, שהיא שקולה כנגד ע"ז וגילוי עריות ושפיכות דמים". (תלמוד ירושלמי, יומא פ"א, הלכה א'; ד, ד')

העיון בהמשכה של האגדה מצביע על היבט נוסף: דקדוק יתר במצוות עשוי להיות גם כן שלילי. הוא שהביא לסירוב להקריב לקיסר עגל בעל מום, שרק המדקדקים במצוות יודעים עליו, אפילו במחיר הכבד של התפרשות הסירוב כאקט המסמל מרידה במלכות. (רמח"ל ב"מסילת ישרים" שם דגש על היבט זה בפרשו את שנאת החנינם). בדומה לחורבן בית ראשון, אף כאן מפנים המקורות לסיבות פנימיות, הקשורות במצב החברתי-מוסרי של החברה ואשר הובילו לחורבן.

ניתן לדון בכיתה במצב הפנימי של החברה הישראלית היום לעומת המצבים ערב חורבן הבית הראשון ובעיקר בית המקדש השני: פלגנות פנימית על רקע השלטון הזר, הידרדרות מוסרית, השפעה חזקה של התרבות הזרה על חלק מהעם, איום בטחוני. האם לגיטימי לערוך השוואה זו? האם יש חוט א-היסטורי אמיתי הקושר בין התקופות השונות של העם היהודי? או שמא זהו קשר הנובע רק מתוך לימוד וניתוח של מקורות מסוימים ולא קשר ממשי המאפשר להפיק לקחים, להשליך מאז על היום ועל העתיד הלא נודע?

2. הרב קוק – משנאת חינוך לאהבת חינוך

הקטע מדברי הרב קוק בספרו "אורות הקודש" כתוב בלשון פיוטית ונסמך על מקורות השראה פילוסופיים וקבליים כאחד, אולם הוא מבטא רעיון פשוט ביסודו. נקודת המוצא היא כי אם ניתן לקלקל, ניתן גם לתקן (כביטוי של ר' נחמן מברסלב). אם החורבן אירע בגלל שנאת חינוך, הרי מוטל עלינו ללמוד מכך כיצד לשקם עצמנו ולהיבנות מאותו חורבן, וכיצד להימנע מחורבן נוסף. קשה להימנע מן האקטואליות של דבריו היום, כמו גם בימים שבהם נכתבו, ימי טרום המדינה, כשוויכוחים מרים חצו את העולם היהודי בכלל ואת היישוב היהודי בארץ בפרט. ואכן, המשפט החותם את דברי הרב קוק יכול להיקרא כביטוי אופייני של דרכו והשקפתו בכלל: "נשוב להיבנות, והעולם עמנו ייבנה, על ידי אהבת חינוך".

בכך ממשיך הרב קוק את הקו שהתוו חז"ל בקישור שעשו בין גורלו ההיסטורי של העם ובין הלכידות שלו ומצבו המוסרי.

בנוסף, עולה בדבריו תובנה פסיכולוגית וסוציולוגית עמוקה על הזיקה שבין שנאה ואהבה. במבט שטחי נראה כי אלו שני הפכים שאינם יכולים לדור בכפיפה אחת. במקום שיש שנאה, לא תוכל לצמוח אהבה. אולם הרב קוק (בהשפעה קבלית והגליאנית) מכיר ביחס הדואלי והדינמי שבין ההפכים (דין וחסד; תיזה ואנטי-תיזה). השנאה – כל שנאה – היא מעין ניצוץ היוצא מתוך הניגודים העמוקים הקיימים במציאות. מאבקים ברמות שונות – בין ובתוך בני אדם, בין אומות (רמז למלחמת העולם?), בין עולמות (מאבקים מטאפיזיים? קוסמיים?) – מלמדים בסופו של דבר על עוצמת החיים המפעמים בהם. המאבק והשנאה הכרוכה בו מעידים בראש ובראשונה על הגיוון והשונות שבמציאות. ועל כן, מובטח גם שבתוך תהומות השנאה נמצא גם זרע האהבה האלוהית, המאחדת את הכול.

המריבה מבטאת אפוא את השונות הבלתי נמנעת בין קבוצות שונות. שנאת חינוך היא פועל יוצא של פלגנות המידרדרת לאיבה גלויה, ואילו אהבת חינוך מבטאת את המכנה המשותף שיש לכלל הקבוצות. יהודים יכולים להשתייך לזרמים שונים ויחד עם זאת מהווים ביחד את כנסת ישראל. אהבת ישראל היא לגבי הרב קוק ערך עליון וחוליה מהותית המגשרת בינו ובין אהבת האל. השסעים בין בני אדם, בין קבוצות, בין עמים ובין דתות אינם מצב קבוע, אלא הכול נתון לתנועה דינמית. מושג התיקון הקבלי (המתייחס לעולם הזה ולעולם האלוהי כאחד) מחייב את

טיפוח אהבת ישראל ואהבת האדם, עד שתקיף את כל הקבוצות ואת בני האדם בכלל. וכך הוא מוסיף:

“...המעמד היותר עליון באהבת הבריות צריכה להיות אהבת האדם, והיא גם כן צריכה להתפשט על כל האדם כולו. למרות שינוי דעות בדתות ואמונות, ולמרות החילוקים של הגזעים והאקלימים, נכון הדבר לרדת לסוף דעתן של העמים והקיבוצים השונים, כמה שאפשר ללמוד את אופיים ואת תכונותיהם, למען דעת איך לבסס את האהבה האנושית על יסודות המתקרבים למעשה.

כי רק על נפש עשירה באהבת הבריות ואהבת אדם, תוכל אהבת האומה להתנשא בגאון אצילותה וגדולתה הרוחנית והמעשית. וצרות עין הגורמת לראות בכל מה שמחוץ לגבול האומה המיוחדת...רק כיעור וטומאה, היא אחד מהמחשכים היותר נוראים, שגורמים הריסה כללית לכל בנין הטוב הרוחני...”

(“אורות הקודש” -

“האהבה הכוללת”)

ואם כך באשר לעמים אחרים ולדתות שונות. לגבי קבוצות שונות בתוך החברה היהודית עצמה – על אחת כמה וכמה.

3. חיים גורי: מדינת ישראל – “הבית השלישי”

חיים גורי, יליד הארץ, מייצג כבר דור שנותק הלכה למעשה מן המסורת. מערכת הלימודים הממלכתית שקפה הלך רוח חילוני, ובעשורים הראשונים לקום המדינה, אף בעל גוון סוציאליסטי. לחלק מן החגים נוצקו תכנים ציוניים והודגשו ההיבטים הקושרים את הישראלי לאדמה ולחקלאות (חנוכה, ל”ג בעומר, ט”ו בשבט, שבועות). תנועות הנוער היו מרכיב משלים לחינוך שקיבלו מרבית התלמידים. המפעל ההתיישבותי עדיין תפס מקום מרכזי. הזיכרון הקרוב של השואה היה גורם נוסף בהעמקת הנתק בין מדינת ישראל וכל מה שייצגה הגולה עבור התנועה הציונית. הדברים המובאים בגיליון נכתבו ב-1990, כלומר כשמדינת ישראל הייתה כבר בת יותר מ-40 שנה. אחרי הגלגולים והמהפכים שעברו עליה בעקבות המלחמות (ששת הימים, יום כיפור, התשה, לבנון הראשונה) ובעקבות תהפוכות בתפיסת העולם של רבים שהעתיקו דגש אל ההיבטים החומריים של החיים בארץ. גלגולים אלה לא קירבו אלא אף הרחיקו עוד יותר את ילידי הארץ מהמסורת ומהערכים שנתגבשו בשנות הגלות. (עוד על דברי גורי, ראו להלן בניתוח דברי עגנון והשוואה בין השניים.)

מעניין להשוות את דברי גורי עם דברי ברל כצנלסון ב-1934. כצנלסון היה ציוני, סוציאליסט, ובכל זאת – עדיין מחובר אל זיכרון הגלות וערכים יהודיים שעדיין לא אבדו מחיותם. כך הוא הגיב משנתברר לו כי באחת מתנועות הנוער נקבעה יציאה למחנה קיץ ביום תשעה באב:

שמעתי כי אחת מהסדרות הנוער קבעה את יציאת חבריה למחנה הקיץ באותו לילה שבו מבכה ישראל את חורבנו, את שעבודו ואת מרי גלותו. אין להעלות על הדעת כי מישהו עשה זאת במתכוון..כי מדריכי נוער חלוצי, המחנכים אותו ל"חיי הגשמה", כלומר למאמצי שחרור מן הגלות ותיקון הנגעים והמומים שחלו בנו בעקב החורבן-...עשו זאת מתוך ידיעה מה הם עושים. אולם אי ידיעה זו כשהיא לעצמה היא המעוררת מחשבות נוגות על רמתם התרבותית ועל ערך פעולתם החינוכית ... מה ערכה ומה פרייה של תנועת שחרור שאין עימה שורשיות ויש עמה שכחה, אשר תחת לטפח ולהעמיק...את הרגשת המקור ואת ידיעת המקורות, היא מטשטשת את זיכרון נקודת המוצא..אשר דרכן יונקת התנועה את לשדה ? כלום היינו עוד מסוגלים כיום הזה לתנועת תקומה לולא היה עם ישראל שומר בליבו בקשיות עורף קדושה את זכר החורבן? לולא היה מייחד בזיכרונו ובהרגשתו ובהליכות חייו את יום החורבן מכל הימים? זהו כוחו של הסמל החיוני המגובש והמפרה בקורות עם. אילמלא ידע ישראל להתאבל במשך דורות על חורבנו ביום הזיכרון, בכל חריפות ההרגשה של מי שמתו מוטל לפניו, של מי שאך זה עתה אבדו לו חירותו ומולדתו, לא היו קמים לנו לא הס ולא פינסקר, לא הרצל ולא נורדוי, לא סירקין ולא בורוכוב, לא א"ד גורדון ולא י"ח ברנר. ויהודה הלוי לא היה יכול ליצור את "ציון הלוא תשאליו" וביאליק לא היה יכול לכתוב את "מגילת האש".

בתגובה לזיכרון שהתעורר בעקבות דבריו אומר כצנלסון, בין השאר (במאמר הנודע "מהפכה ומסורת"):

... דור מחדש ויוצר איננו זורק אל גל האשפה את ירושת הדורות. הוא בוחן ובודק, מרחיק ומקרב

... אכן ישראל ידע לשמור את יום אבדו, יום אבדן חירותו, מכל שכחה. וביום זה ראה כל דור ודור, וכל אדם מישראל, כאילו חרב עליו עולמו... הזיכרון הלאומי הכניס לתוך יום עברה זה כמה מניסיונותיו המרים מחורבן הבית הראשון והשני ודרך גירוש ספרד ועד ימינו – עד פרוץ המלחמה העולמית {הראשונה}. זיכרון העם ידע... להשרות בשעה אחת אבל כבוד על כל נפש ישראלית..כל אבר בגוף האומה, אם לא נכרת כליל, עטה בשעה זו קדרות..קיפל בליבו את הרגשת החורבן, הגלות והשעבוד. וכל דור יוצר

הוסיף משלו להרגשת החורבן, החל מקינות ירמיהו, דרך שירי ספרד וקינות אשכנז, ועד ל"מגילת האש" של ביאליק.

... כל כמה שירבו הישגיניו בארץ, וכל כמה שנרבה ונגבר כאן, וגם לכשנזכה ונחיייה כאן חיים שאין בהם בושה וכלימה – לא נאמר "נגאלנו" כל עוד לא תמה גלותנו. כל עוד ישראל פזורים בגלות ונתונים לגזירות ולאיבה ולביזיון ולשמד, כמו בתימן..באלג'יר...בגרמניה..ולו גם נהנים מ"שיווי זכויות" ומחסדי הטמיעה כבצרפת..ובסס"ר הקומוניסטית – לא אשכח, לא אוכל שכוח את יום החורבן, היום האיום מכל הימים, יום גורלנו.

דברים אלו נאמרו שש שנים לפני פרוץ מלחמת העולם השנייה. לפני חורבנה של יהדות אירופה ושואת העם היהודי.

4. ש"י עגנון - מבית המקדש ל"מקדש מעט"

שמואל יוסף - ש"י - עגנון (1888 - 1970) נחשב בעיני רבים "גדול סופרי ישראל ואחד מגדולי המספרים בדורו", והוא הסופר העברי הראשון שזכה להכרה עולמית בפרס נובל לספרות (תשכ"ו - 1966). ביצירותיו הרבה לתאר את עולמם של יהודי גליציה (מקרבם בא), שהיה בשלבי דעיכה, לצד זה של יהודי גרמניה שהתערו בארצם, וזה של בני היישוב היהודי החדש בארץ בתחילת המאה ה-20. לשונו המיוחדת של עגנון מעידה על היכרותו העמוקה עם אוצרות הרוח היהודיים, מן המקרא ועד לספרות החסידית. גיבוריו הם שלל דמויות בתוך שבין "היהודים הישנים" (תלמידי חכמים ויראי שמים) והיהודים החדשים לסוגיהם. מעניין לראות עד כמה קרוב היה נושא חורבן בית המקדש ללבו של עגנון. הוא נשא בתוך עצמיותו ממש את ההמשכיות והתקווה הנובעים מתוך החורבן. בקבלו את פרס נובל לספרות הוא אמר:

"מתוך קטסטרופה היסטורית שהחריב טיטוס מלך רומי את ירושלים וגלה ישראל מארצו, נולדתי אני באחת מערי הגולה. בחלום בחזון לילה ראיתי את עצמי עומד עם אחי הלויים בבית המקדש כשאני שר עמהם שירי דוד מלך ישראל. נעימות שכאלה לא שמעה כל אוזן מיום שחרבה עירנו והלך עמה בגולה. חושד אני את המלאכים הממונים על היכל השירה שמיראתם שאשיר בהקיץ מה ששרתי בחלום השכיחוני ביום מה ששרתי בלילה. שאם היו אחי, בני עמי, שומעים, לא היו יכולים לעמוד בצערם מחמת אותה הטובה שאבדה להם. כדי לפייס אותי על שנטלו ממני לשיר בפה, נתנו לי לעשות שירים בכתב"

(שטוקהולם, 1966)

קטע זה מנאמו מודפס כיום על השטר של חמישים שקלים חדשים, המנציח את דמותו של עגנון. מומלץ להראות זאת לתלמידים בשיעור. בדברים אלה עגנון מדבר מתוך ראייה על-זמנית ועל-היסטורית. העבר חי בהווה. הוא רואה עצמו כמי שאצלו נמשך החוט מאז ועד עתה. הוא חי את המשך קיומו של העם היהודי כקבוצה מובחנת וייחודית. ככותל המערבי הוא רואה סמל של אותה אחדות מופלאה של עם שהתקיים פיזית בתוך פזורה, הרחק ממולדתו מבירתו ומבית מקדשו:

הכותל המערבי

הכותל המערבי, שארית מחמדנו מימי קדם
שהשאר לנו הקב"ה בחמלתו הגדולה
גבוה שתים-עשרה קומות איש – כנגד י"ב שבטי ישראל
כדי שיכוון כל אחד מישראל את ליבו
לפי שיעור קומתו, ולפי השבט שלו.
ואבנים גדולות הוא בנוי, וכל אבן של חמש אמות על שש אמות,
ואין כמותן בשום בניין שבעולם.
והן מונחות בלא טיט ובלא טיח ביניהן,
אף-על-פי-כן הן מחוברות כאחת,
ככנסת ישראל שאין לה אפילו שולטנות כל שהיא שתחבר אותה,
אף-על-פי-כן היא חטיבה אחת בעולם.

בקטע שהובא בגיליון מעלה עגנון זיכרון ילדות שלו בבית הכנסת בימים הנוראים, הימים הקדושים בשנה בתוך ה"מקדש מעט". בספרו "ימים נוראים", שיצא לאור בשנת 1938, ליקט עגנון וערך (כדברי כותרת המְשָׁנָה לספר) "מנהגים, מדרשות (=מדרשים) ואגדות לימי הרחמים והסליחות - לראש השנה וליום הכיפורים ולימים שבינתיים (=שביניהם)". הספר נכתב ביוזמתו של משה שפיצר, העורך הראשי של הוצאת שוקן בברלין. על הכנת האנתולוגיה עבד עגנון באינטנסיביות רבה ובמשך שעות ארוכות מדי יום במשך שנתיים וחצי. לצורך זה בדק עגנון כאלף ספרים, ומתוכם בחר את המקורות שהכניס לספר, תוך שהוא נעזר רבות ברב ד"ר שמואל ביאלובלוצקי, שהיה בעל ידע עצום במקורות היהדות, בהשוואת נוסחים ובהגהתם. עותקים מן המהדורה הראשונה חולקו בין השאר לצירי הקונגרס הציוני ה-20, ופרקים ממנו התפרסמו בעיתון "הארץ". מבקרים רבים ראו בספר ניסיון מוצלח בפריצת החיץ "המבדיל בין הספרות העתיקה והחדשה", והוא זכה לתגובות אוהדות בקרב דתיים וחילוניים כאחד. כשנשאל פעם, ראה עגנון בספר "ימים נוראים" את יצירתו החשובה ביותר, שכן ניתן לעיין בה בבית כנסת... חלומו היה לזכות שיצירתו אף תיכנס לתוך מחזור התפילה. אמנם לכך לא זכה, אך היצירה בהחלט נכנסה לבית הכנסת, כפי שמעיד עגנון בקורת רוח בהקדמה למהדורה השנייה

של הספר: "זכרון השם שזכה חיבורנו שנתקבל ברוב תפוצות ישראל, ורבים מישראל הוגין בו כבתי כנסיות וכבתי מדרשות".

אמנם כלפי חוץ "ימים נוראים" הוא בגדר לקט מקורות, אולם עצם הבחירה במקורות (שתורגמו ועובדו בידי עגנון) וסידורם מעידים כמובן רבות על המחבר. בנוסף, עגנון שילב בספר גם דברים מפרי עטו (כגון מדרש הנושא את השם "קול דודי", החתום במלים "כתב יד המחבר"). כזו כמובן היא גם ההקדמה לספר, שהיא פנינה ספרותית בזכות עצמה. הקטע בגיליון לקוח מהקדמה זו.

בקטע זה מתוארת אווירת הקדושה השורה בבית הכנסת על המקום ועל יושביו, ונדמה כי אף על המציאות כולה. (בהמשך הדברים הוא מיצר על התרופפות הקדושה ברגעים מסוימים בתפילה ...) ניכר בקטע כיצד עשוי בית הכנסת לשמש "מקדש מעט", ועד כמה חיונית עבורו נוכחותה של הקדושה בחייהם של בני אדם. זאת, בניגוד לדברי חיים גורי במקור הקודם, שראה בתקומת המדינה את "הבית השלישי", המעמעעם את כאב החורבן, ומייתר את הצורך ב"מקדש". בעיני גורי ובני דורו, המדינה אינה נתפסת כמקדש, משמע: החיים הריאליים במדינת ישראל יצרו "בית" (לאומי), ללא צורך בממד הקדושה. המאבק והקרבה המסומלים במצדה מעלה את ערך החירות הלאומית יותר מכל אפיון דתי. כביכול ניתן להפריד בין "הבית" ובין "המקדש". לעומת זאת, בדברי עגנון, המייצג כאן היטב את רוח המסורת, הימים הנוראים מלמדים כי "כל העולם כולו" אינו אלא "פרוזדור לבית הזה", הוא בית הכנסת. במשך אלפי שנים שימש בית הכנסת מקום התכנסות, שבו וסביבו נסובו חיי הקהילה. קשה לדמיין את קיומו והישרדותו של העם היהודי בשנות גלותו ללא בית הכנסת והחלופות שהוא הציע לקיום לאומי של עם בארצו. ואכן, התיאור של עגנון הוא תיאור מילדותו בגליציה, תיאור שיש בו אולי גם משום גלותיות בעיני הדור שצמח בארץ, אך עגנון ראה בו תיאור וקריאה לזמנו ולא רק זיכרון ילדות. כמו גורי היה גם עגנון ציוני נלהב, ותמך במדינה (כשפרצה מלחמת ששת הימים היה עגנון בביקור בארה"ב, והוא החליט לקטוע את הביקור ולחזור ארצה. על החלטתו אמר לעיתונאים: "זה ביתי, זו ארצי. אני רוצה להיות עם עמי. הייתי חוזר אפילו ידעתי כי את פני יקדמו כל התותחים שבעולם"). אולם בניגוד לגורי, נראה כי בעיניו תקומתו וקיומו של "הבית הלאומי" אינם יכולים להחליף את נחיצותו של בית הכנסת, ואת חיוניותה של הקדושה החיי בני אדם. כרבים אחרים הוא ראה במדינה את "ראשית צמיחת גאולתנו" (ביטוי המופיע בתפילה לשלום המדינה, שהוא השתתף בחיבורה). בקטע המובא הוא מתאר בדחילו ורחימו את הרגשתו "בקדושת המקום, ובקדושת היום, ובקדושת האנשים", ובתוך אווירת הקדושה נעלמת ההבחנה בין אדם לאדם, עד כי נעשים "כולם כאחד עם הבית". ניתן לקרוא בין השורות בדבריו כי לא רק בבית הכנסת מדובר כאן, אלא ב"בית". ה"בית" מחייב גם את ממד ה"מקדש".

שאלות לסיום

העיסוק בשאלות אלו, לאחר לימוד המקורות, מאפשר למקד את הדיון בכתה סביב ראייה מחודשת של יום תשעה באב. היש לנו זכות "למחוק" את זכר חורבן בתי המקדש והאירועים האחרים הנקשרים במועד זה? האומנם מדינת ישראל הגשימה תהליך של "גאולה שלמה"? ואם לא, מה חסר עדיין כדי שהעם היהודי יגיע לגאולה שלמה במושגים חילוניים ולא במושגים של ביאת המשיח?

במישור החברתי-מוסרי החברה הישראלית נמצאת עדיין בתהליכים של גיבושים, חיפוש אחר מרכיבי זהות ותכנים שישלבו יהדות עם ישות מדינית. במישור הלאומי – מחצית העם עדיין נמצאת בגולה, מה המשמעות של מושג "הגולה" והתפוצות בימינו. האם ייתכן שכל העם היהודי יישב בישראל המוגדרת כארצו של העם היהודי? האם ייתכן חורבן פיזי שלישי של המדינה? האם תיתכן שואה נוספת של יהודים שחיים עדיין בגולה?

[זיהוי מרכיבים שעשויים לרמז על אפשרויות אלה: איומים קיומיים על ישראל במעגל הקרוב ובמעגלים רחוקים יותר (אירן), התפוררות חברתית-מוסרית מבפנים, פלגנות ושסעים בחברה הישראלית המונעים תחושת אחדות. גילויים מחודשים של אנטישמיות בעולם, אנטישמיות חדשה במסווה של עמדות אנטי-ישראליות].

נספח: רקע היסטורי, אירועים ומושגים

הדברים להלן מפורטים לפי סדר היסטורי, ומשולבים בו מידע על ימי הצום השונים וכן מושגים הקשורים אליהם.

חורבן בית המקדש הראשון

בית המקדש הראשון הוקם בידי שלמה המלך ועמד כ-400 שנים. בתקופה זו התפלג העם לשתי ממלכות. ממלכת ישראל, ובירתה שומרון, נפלה בשנת 732 לפה"ס, ובעקבותיה גלו ואבדו עשרת השבטים. לעומתה, ממלכת יהודה התקיימה עוד כ-150 שנים, ונפלה בשנת 586 לפה"ס, על רקע מרידתו של צדקיהו המלך בבבל.

השתלשלות האירועים היא כדלהלן: המצור על ירושלים החל כבר בשנת 587 לפה"ס: "ב'חודש העשירי בעשור לחודש בא נבוכדנאצר מלך בבל, הוא וכל חילו, על ירושלים ויחן עליה ויבנו עליה דייק סביב, וכתבא העיר במצור" (מלכים ב' כ"ה א); בחודש תמוז, שבעה

חדשים מאוחר יותר, נבקעו חומות העיר: "בחודש הרביעי בתשעה לחודש, ויחזק הרעב בעיר ולא היה לחם לעם הארץ ותיבקע העיר וכל אנשי המלחמה יברחו ויצאו מהעיר לילה... וישחט מלך בבל את בני צדקיהו לעיניו וגם את כל שרי יהודה שחט... ואת עיני צדקיהו עיוור, ויאסרהו בנחושתיים ויביאהו...בבלה..." (ירמיה נ"ב ו-יא).

קביעת המועד תשעה באב כיום החורבן אינו בהכרח המועד המדויק, אלא זהו עניין שעליו הסכימו חז"ל. וכך ממשיך הנביא: "ובחודה החמישי בשבעה לחודש, היא שנת תשע עשרה שנה למלך נבוכדנצר מלך בבל, בא נבוכדנצר רב טבחים... וישרוף את בית ה' ואת בית המלך ואת כל בתי ירושלים ואת כל בית גדול שרף באש. ואת חומות ירושלים סכיב נתצו כל חיל כשדים..." (בירמיה נ"ב מדובר על "עשור לחודש"; ואילו בספר דברי הימים ב' מתואר האירוע ללא תיארוך מדויק).

רצח גדליהו בן אחיקם, "צום גדליהו"

במקום המלך צדקיהו מינו הבבלים את גדליהו בן אחיקם מן העיר מצפה שבבנימין, כמושל על שארית הפליטה ביהודה, שהיו מעיקרם דלת העם לאחר שאנשי השררה והכהונה הוגלו לבבל. הוא נרצח בידי ישמעאל בן נתניהו בן אלישמע מזרע המלוכה (בית דוד). רצח זה סימן את סופה המוחלט של ממלכת יהודה. לזכרו נקבע צום גדליה החל ביום ג' בתשרי. (כיוון שצום גדליה נקבע לזכר מה שניתן לכנות "רצח פוליטי", יש הרואים בו מועד מתאים להתייחסות ולאבל על רצח ראש הממשלה המנוח יצחק רבין, שנרצח בידי מתנקש יהודי ב-1995).

נפילת בית המקדש השני

בעקבות הכרזת כורש, בית המקדש השני נבנה ואף שופץ בהדרגה בשנת 516 לפה"ס לערך, והתקיים למעלה מחמש מאות שנה. הוא נחרב בשנת 70 לספירה על רקע כשלון המרד הגדול ברומאים, שהחל בשנת 66 לספירה. המרד דוכא באכזריות בכל רחבי הארץ. ההנהגה הייתה מפוצלת: יוחנן מגוש חלב – מנהיג הקנאים בגליל, אלעזר בן שמעון – מנהיג קנאי ירושלים, ושמעון בר-גורא – מנהיג השכבות הנמוכות בארץ. הקיסר הרומי אספסיאנוס ובנו טיטוס שר הצבא ניהלו מצור בן חמישה חדשים על ירושלים (חודש ניסן עד חודש אב). בט' באב נשרף המקדש. יוסף בן מתתיהו מתאר בפרוטרוט את אימי הימים הללו, הרעב הכבד והסבל ששררו בירושלים, מאבק הקנאים עד לתבוסה ושריפת המקדש ("מלחמות היהודים", ספר ה'ו'). על פי עדותו בית המקדש השני אכן נחרב גם הוא בתשעה באב.

ימי בין המיצרים

זהו פרק הזמן שבין יום הבקעת החומות (י"ז בתמוז) ומועד שריפת בית המקדש (ט' באב). הוא נקרא כך על שם הפסוק "כל רודפיה השיגוה בין המצרים" (איכה א' ג). שלוש השבתות

בתקופה זו נקראים "תלתא דפורענותא" (שלוש של פורענות), כי בהן קוראים נבואות של פורענות (מספרי ירמיהו וישעיהו). השבת השלישית מביניהן נקראת "שבת חזון" על שם פתיחת ההפטרה: "חזון ישעיהו בן אמוץ..." הנקראת לפי חלק מהמנהגים באווירה של צער ובטעמים של מגילת איכה. ימים אלה נחשבים במסורת היהודית כימים הרי גורל וחשופים לפורענויות. נוהגים בהם מנהגי אבלות ונמנעים מאירועים משמחים, לרבות חתונות, ברוח המשפט "משנכנס אב ממעטין בשמחה". ואכן, מנהגי האבלות מחמירים בתשעת הימים ובשבוע שלפני הוא יום תשעה באב. עם זאת, הנביא זכריה מנבא כי המצב ישתנה: "פֹּה אָמַר ה' צָבָאוֹת: צוֹם הַרְבִּיעִי וְצוֹם הַחֲמִישִׁי וְצוֹם הַשְּׁבִיעִי וְצוֹם הָעֶשְׂרִי יִהְיֶה לְבֵית-יְהוָה לְשֹׁן וְלְשִׁמְחָה וְלְמַעֲדִים טוֹבִים" (זכריה ח'). הצומות מכונים כאן על שם החודשים העבריים (לפי מניין התורה) שבהם הם חלים. למשל, "צום החמישי" הוא תשעה באב, היות שהוא חל בחודש אב, שהוא החמישי מניסן.

כפי שנראה להלן, חז"ל טוענים כי במשך ההיסטוריה אירעו עוד אירועים קשים הנקשרים במסורת לתקופת בין המצרים.

צום י"ז בתמוז, "צום הרביעי":

1. נשתברו לוחות הברית;
2. בטל קרבן התמיד במקדש;
3. הובקעה העיר בידי הבבלים;
4. שרף אפוסטומוס את התורה (לפי האגדה, זהו איש צבא רומי שמצא ספר תורה באחד הכפרים, קרעו והשליכו לאש);
5. הועמד צלם בהיכל (בעת מלחמת החשמונאים, כאשר היוונים העמידו פסל של זיאוס בבית המקדש).

צום תשעה באב, "צום החמישי":

צום זה הוא הארוך והחמור ביותר מבין ימי הצום והאבל על החורבן. הוא נמשך מערב עד ערב (כמו יום הכיפורים), ונוהגים בו מנהגי אבלות חריפים, כגון: ישיבה על הארץ בחושך והתפלשות באפר; הפיכת השולחנות והספסלים; קריאת מגילת איכה וכן קינות ופיוטים הקשורים בחורבן.

גם תאריך זה נזכר במסורת היהודית כיום שנועד לפורענויות. חז"ל מנו חמישה אסונות (תלמוד בבלי, תענית כ"ו ע"א) שאירעו במועד זה:

1. שיבת המרגלים שהוציאו דיבת הארץ ובעבור זאת נגזר על בני ישראל שלא להיכנס לארץ;

2. חורבן בית ראשון ;
3. חורבן בית שני ;
4. נפילת היישוב ביתר (שנת 135) – המבצר האחרון של בר-כוכבא – ודיכוי הסופי של המרד נגד הרומאים ;
5. "נחרשה העיר" – הריסת ירושלים בעקבות מרד בר-כוכבא.

ואכן, תשעה באב הוא החמור ביותר מבין ימי הצום והאבל על החורבן. הוא נמשך יממה שלמה (מערב עד ערב, כמו יום הכיפורים), ולמעשה הוא מסמל את ראשיתה של גלות ארוכה ומרה בת אלפי שנים, שבה היה העם משועבד ומושפל וחשוף לפורענויות רבות. חלק מהן נקשרות ביום זה עצמו (כמו גירוש יהודי ספרד ב-1492). במשך מאות שנים שררה בבתי הכנסת בתשעה באב אווירת קדרות ואבל ממש: "קורעין ומספדין כאדם שמתו מוטל לפניו". בקהילות רבות נהוג היה להפוך את השולחנות והספסלים, לשבת על הארץ, להסתפק בתאורה מינימאלית, להתפלל באפר, ולקרוא את מגילת איכה וכן קינות ופיוטים הקשורים בחורבן, שנכתבו בין היתר בידי ר' אליעזר הקליר, ר' שלמה אבן-גבירול, ר' יצחק אבן גיא ור' יהודה הלוי. יחד עם האבל על החורבן והגלות סימל תשעה באב גם ייחול ותקווה לחידוש ימי העם כקדם. חז"ל אמרו: "ביום שחרב בית המקדש – נולד המשיח". דו-קוטביות זו מתבטאת גם בקריאת נבואות פורענות בשלוש השבתות של ימי בין המצרים, ולעומתן השבת שאחרי תשעה באב נקראת "שבת נחמו" (על שם הפטרה "נחמו נחמו עמי..."), אחת משבע שבתות שבהן קוראים בהפטרה פרקי נחמה מישעיהו.

מגילת איכה הנקראת בתשעה באב כוללת חמש קינות על חורבן ירושלים. הן חוברו, כנראה, סמוך לחורבן בית ראשון, וקובצו בזמן גלות בבל. יש המייחסים את חיבורן לנביא ירמיהו. שמה ניתן לה מתוך הפסוק הפותח: "איכה ישבה בדד העיר רבתי עם". בקינות אלה מתוארת נפילתה של ירושלים ממקומה הרם לתחתית השפל, ונמנות בהן הסיבות לחורבן הנעוצות בחטאי העם, על כל שדרותיו, אשר עוררו את חרון אפו של ה'. לפיכך המגילה מדגישה את חשיבותה של השיבה לדרכי האל.

ארבע מהקינות ערוכות בסדר א"ב (פרק א'-ד'). ייחוס החורבן לחטאים המוסריים של המלכים, הכוהנים, הנביאים והעם בכללותו – מפקיע את האירוע מן הזירה ההיסטורית גרידא. המסר שמועבר דרך המגילה הוא כי העם הביא על עצמו את העונש החמור, ומסר זה עובר גם לדורות הבאים.

כדאי להתבונן עם התלמידים ברפרוף במגילת איכה, להתעכב על פסוקים שהשתרשו בתודעה היהודית כמבטאים את גורלו המר של העם גם אחרי חורבן הבית השני והגלות הגדולה, למשל:

"השליך משמים ארץ תפארת" (פ"ב, א')

"נפלה עטרת ראשנו" (פ"ה ט"ז)

"כלו בדמעות עיני, חמרמרו מעי נשפכו לארץ כבדי על שבר בת עמי..." (ב, יא)

"נחפשה דרכינו ונחקורה, ונשוב עד ה'" (ג, מ)

"נחלתנו נהפכה לזרים – בתינו לנוכרים", (ה, ב)

"השיבנו ה' אליך ונשוב – חדש ימינו כקדם" (ה, כא)

בין הפיוטים הנודעים על החורבן מוכר הפיוט של ר' יהודה הלוי, "ציון הלוא תשאלי..." חלקו הראשון לפניכם.

ציון הלא תשאלי לשלום אֶסְרִיךָ
דוֹרְשֵׁי שְׁלוֹמְךָ נְהִים יָתֵר עֲדֶרְךָ
מִיָּם וּמִזָּרַח וּמִצָּפוֹן וְתִימָן שְׁלוֹם
רְחוֹק וְקָרוֹב שְׂאֵי מִכָּל עֲבָרֶיךָ
וּשְׁלוֹם אֶסִיר תִּאָּנֶה נוֹתֵן דְּמַעְיוֹ כְּטַל
תְּרַמּוֹן וְנִכְסֵף לְרִדְתָּם עַל הַרְרֶיךָ
לְכַפּוֹת עֲנוּתְךָ אֲנִי תָנִים וְעַת אֶחְלֵם
שִׁיבַת שְׁבוּתְךָ אֲנִי כְּנוֹר לְשִׁיבֶיךָ. [...]

אפשר להביא בפני התלמידים פיוט זה של ריה"ל (בחלקו או במלואו, אך הוא ארוך מאד), ולהאזין לו (יש כמה לחנים וביצועים). מומלץ לעיין באתר "הזמנה לפיוט" לפירוש ולהאזנה. שימו לב לביטוי בסוף הקטע ('אני כינור לשיריך') שבו עשתה נעמי שמר שימוש בשירה הנודע "ירושלים של זהב".

כמו כן, ניתן במהלך תקופת הלימוד לתלות על קירות הכיתה מספר פיוטים, חלקים ממגילת איכה וכן תמונות וציורים הקשורים בכותל המערבי וביום תשעה באב בכלל, ולהתייחס אליהם במהלך הלימוד.

גלות כבל ושיבת ציון

גלות כבל נמשכה כ-70 שנה (586 לפה"ס עד 516 – שיבת ציון, בעקבות הצהרת כורש כבר משנת 538). זו הייתה גלות קצרה אך מכריעה לגבי עיצובו והמשך קיומו של העם היהודי. הפסוקים מספר תהילים קל"ז המצוטטים בגיליון (ברצועה העליונה בעמוד האמצעי) מבטאים את השבר הגדול של עם שמוצא עצמו תוך זמן קצר גולה ממולדתו, ללא בירה, ללא מלך, ללא מרכז דתי-פולחני (בית המקדש) וללא מסגרת שיפוט. בצומת דרכים זו עשוי היה גורלו של העם היהודי להידמות לגורלם של עמים רבים אחרים שבנסיבות של תבוסות וגלות ותחת השפעה

חזקה של תרבות הכובש, נטמעו ונעלמו מן הזירה ההיסטורית כישויות לאומיות עצמאיות. אך דווקא בנסיבות אלו הועמדו העם וראשיו בפני שאלות יסוד הנוגעות לתפיסת עולמם הדתית והלאומית.

יחזקאל קויפמן בספרו "תולדות האמונה הישראלית" כותב:

" בסוף גלות בבל הוברר שהאמונה הישראלית והעם הישראלי עמדו במבחן [מבחן ההיטמעות בתרבות הנוכרית]. האמונה הישראלית התחילה לגלות את כוחה כגורם לאומי-אוניברסלי, את כוחה לקיים את האומה...כחטיבה לאומית מיוחדת בארצות נכר...אחרי חמישים שנות גלות התכוננו הגולים לשוב לארצם. אין דוגמה לתופעה כזאת...זה היה אות לייחודו של עם ישראל..."

בסוף חמישים שנות גלות הוברר שמעבר למלחמה הלאומית המדינית בין ישראל ובין אויביו התחוללה מלחמה אחרת: מערכה בין האמונה הישראלית ובין האלילות. במלחמה המדינית נצחה האלילות...אבל במלחמת הרוח – לא ניצחה... בגלות בבל הונח היסוד למלחמת העתיד הזאת...באותה תקופה מתחילה להתרקם עבודת בית הכנסת. פולחן ללא קרבנות. זוהי יצירה חדשה ומקורית, ללא דוגמה בעולם האלילי..."

עבודת האלוהים החדשה, צומות החורבן, כינוסי העם במקומות תפילה, וידוי ושיר, התפילה עצמה כסדר עבודה קבוע וביחוד – בהיקף לאומי, טקס של חגים הנחגגים בנכר וללא מקדש, היא יצירת התקופה שלאחר התורה."

(*"תולדות האמונה הישראלית"* כרך רביעי, ספר

ראשון)

לאחר שיבת ציון, משהוחל בהקמת בית המקדש השני נשאלה השאלה: *"האבכה בחודש החמישי?"* (זכריה ז' ג'). כלומר, היש להמשיך לקיים את צומות חורבן בית המקדש הראשון. תשובת זכריה מדגישה שימי הצום עשויים להפוך לימי ששון ושמחה ומועדים טובים. הדגש איננו היסטורי כי אם מוסרי. הפסוקים בפרק ח' הקודמים לפסוק הנ"ל הם: *"אלה הדברים אשר תעשו: דברו אמת...ומשפט שלום שפטו...ואיש את רעת רעהו אל תחשבו בלבבכם, ושובעת שקר אל תאהבו, כי אתם כל אלה שנאתי, נאום ה' "* (פ"ח טז'-יז). במובלע ניתן להבין כי במידה שלא יתקיימו האמת והשלום – החורבן עלול לשוב ולהתממש. [בהקשר זה ניתן להזכיר גם את דברי ישעיהו פרק א' פס' יא- יח: *"למה לי רוב זבחיכם.....למדו היטב דרשו משפט...שפטו יתום וריבו אלמנה "*]